

Отримано: 30 листопада 2022 р.

Прорецензовано: 5 грудня 2022 р.

Прийнято до друку: 5 грудня 2022 р.

e-mail: kzerp@pnu.edu.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2023-16-73-83

Москалець В. П. «Над-смісл» у логотерапії горя та мук совісті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2023. № 16. С. 73–83.

УДК: 615.8:159.9:2

Москалець Віктор Петрович,

доктор психологічних наук, професор,

завідувач кафедри загальної та клінічної психології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

«НАД-СМИСЛ» У ЛОГОТЕРАПІЇ ГОРЯ ТА МУК СОВІСТІ

Здолати фрустрацію горя втрати (смерті) та мук совісті, зумовлених безповоротно втраченою можливістю проявів щирої любові до загиблого, може прийняття суб'єктом «Над-сміслу» – віри в Бога, яка дає надію існування можливості зустрічі з дорогим загиблим «Там». Це стосується і агностиків, й атеїстів. Тих, хто щиро вірує, вбереже від такої фрустрації власне віра. Якщо агностик, охоплений такою фрустрацією, недовіркою ставиться до священників, то повернути його до «Над-сміслу», як і атеїста, може і мусить психотерапевт. Він має пропонувати такій особі раціонально виважені аргументи щодо цілком можливого існування Надприродного світу, персоналізовані суб'єкти якого (Бог, ангели, святі) «патронують» наш земний світ із позицій любові до нього і піклування про нього, що надає високого смислу існуванню людства та кожної людини, а відтак дає оптимістичну надію щодо щасливого фіналу земних страждань, зокрема й на зустріч «Там» із померлими. Ці аргументи базуються на тих фактах, новітніх наукових відкриттях, які свідчать на користь можливості існування такого Надприродного світу. Фрустрація горя втрати і мук совісті є сприятливою щодо прийняття суб'єктом таких аргументів, тому що вони відповідають його загальній потребі полегшити її гнітючий тягар.

Фрустрація мук совісті, подібно до фрустрації горя втрати, зумовлена безповоротною втратою – немає жодної надії звести нанівець те зло, за яке суб'єкта мучить його совість, адже воно скоєне в минулому, а минуле неможливо повернути і змінити. Однак, щире каяття, яке є основним змістом і смислом цих мук, психологічно відмежовує суб'єкта від їх причини – скоєного ним зла – посередництвом його автентично-особистісної ідентифікації з високими духовно-моральними цінностями (добром) у процесі співвіднесення їх із заподіяним злом, що водночас є розвитком його моральності. Відроджена таким способом душа суб'єкта прагне дієво спокутувати скоєне ним зло – творити добро. Отже, психотерапевт має допомогти особі, яку мучить совість, обрати не самопокарання самонищенням, а щире спокутування заподіяного нею зла доброчинністю, насамперед і головне, безпосередньо чи опосередковано, щодо тих осіб, котрі від цього зла постраждали. Ключовою подією у психологічній динаміці такого вибору є відрух альтруїстичної любові й турботи, а відтак, сповнення душі суб'єкта світлою енергетикою замилування силою своєї відповідальності, піклування, жертвованості. Якщо це відбувається водночас із щирою згодою з раціональною аргументацією можливості існування Трансцендентного, у якому уможливорюються зустрічі з померлими дорогими людьми, фрустрація горя втрати і мук совісті суттєво послаблюється. Тобто, мотиваційно-динамічний комплекс віри – надії – любові, заснований на автентично-особистісному прийнятті «Над-сміслу», спричиняє відчутний і сталий психотерапевтичний ефект тут і тепер. Віра в «Над-смісл» є надійною у вимірі психогієни, психокорекції, психотерапії, тому що вона налаштовує на цілющі для психіки людини оптимістичну надію та правдиву любов. А це – запорука ефективності застосування її в логотерапії усіх проявів «екзистенційного відчаю».

Віра в Бога набуває величезної духовної потужності, якщо її суб'єкт пережив благодать навернення, надпотужним піком якої є релігійний екстаз. На жаль, неможливо здобути таку благодать розумово-вольовими зусиллями. Але й так звана раціональна, «тільки розумом» віра в Бога може бути надійною основою суб'єктного самозахисту від фрустрацій безнадії, безвиході, горя втрат, мук совісті тощо.

Ключові слова: горе втрати (смерті), муки совісті, логотерапія, раціональна аргументація «Над-сміслу» / віри в Бога, можливість існування / існування можливості, розчуження жертвованої любові (agape).

Viktor Moskalets,

Doctor of Psychology, Professor,

The Head of the Department of General and Clinical Psychology,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

THE “SUB-SENSE” CONCEPT IN THE LOGOTHERAPY OF GRIEF AND TORMENT OF CONSCIENCE

The article presents results of the study of the 'sub-sense' concept in the logotherapy of grief and torment of conscience.

To overcome the frustration of the grief of loss (death) and torment of conscience caused by the irretrievably lost opportunity to manifest sincere love for the deceased, the subject can accept the 'sub-sense' – faith in God, which gives hope of the existence of the possibility of meeting the dear deceased 'there'. This applies to both agnostics and atheists. Faith itself protects sincere believers from such frustration. If an agnostic, overwhelmed by such frustration, mistrusts priests, then a

psychotherapist can and must draw him to the Super-Meaning, just like an atheist. He should offer such a person rationally balanced arguments regarding the quite possible existence of the Supernatural World, whose personified subjects (God, angels, saints) 'patronize' our earthly world from the positions of love for it and care for it, which gives a high meaning to the existence of humanity and of every person, and thus gives optimistic hope for a happy end to earthly suffering, including a meeting 'there' with the dead. These arguments are based on those facts, the latest scientific discoveries, which testify in favour of the possibility of the existence of such a supernatural world. The frustration of the grief of loss and torment of conscience are conducive to the subject's acceptance of such arguments because they correspond to his urgent need to relieve his oppressive burden.

Frustration of torment of conscience, similar to frustration of grief of loss, is due to irreversible loss – there is no hope of nullifying the evil for which the subject is tormented by his conscience, because it was committed in the past, and the past cannot be returned or changed. However, sincere remorse, which is the main content and meaning of these torments, psychologically separates the subject from their cause – the evil he committed – through his authentic personal identification with high spiritual and moral values (goodness) in the process of correlating them with the evil caused, which at the same time is the development of his morality. Reborn in this way, the subject's soul seeks to effectively atone for the evil he committed – to create the good. Therefore, a psychotherapist should help a person who is tormented by conscience to choose not self-punishment by self-destruction, but sincere atonement for the evil he caused by charity, first and foremost, directly or indirectly, in relation to those persons who suffered from this evil. The key event in the psychological dynamics of such a choice is the repulsion of altruistic love and care, and thus, the filling of the subject's soul with the bright energy of affection with the power of responsibility, care, and sacrifice. If this happens at the same time as a sincere agreement with a rational argumentation of the possibility of the existence of the Transcendent, in which meetings with deceased dear people are possible, the frustration of the grief of loss and torment of conscience are significantly weakened. That is, the motivational-dynamic complex of faith-hope-love, based on an authentically personal acceptance of 'sub-sense', causes a tangible and permanent psychotherapeutic effect here and now. Belief in 'sub-sense' is extremely valuable in terms of psycho-hygiene, psycho-correction, psychotherapy, because it sets up optimistic hope and true love that heals the human psyche. And this is a guarantee of the effectiveness of its application in logotherapy of all manifestations of 'existential despair'.

Faith in God acquires enormous spiritual power if its subject has experienced the grace of conversion, the superpowerful peak of which is religious ecstasy. Unfortunately, it is impossible to acquire such a grace by mental and wilful efforts. But even the so-called rational, 'only by reason' belief in God can be a reliable basis for subjective self-defence against the frustrations of hopelessness, grief at losses, torment of conscience, etc.

Keywords: grief of loss (death), torment of conscience, logotherapy, rational argumentation of 'sub-sense'/faith in God, possibility of existence / existence of possibility, emotion of sacrificial love (agape).

*«Немає нічого більш характерного в людській природі,
ніж здатність жити тим, що існує лиш як можливість»
(Вільям Джеймс).*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю постійного вдосконалення психотерапевтичної допомоги особам, котрі потерпають від сильного душевного болю, зокрема від горя втрати (смерті) або/та від мук совісті, що може призводити до суїцидальних налаштувань. Аксиологічно-психологічне вивчення екзистенційно-аналітичної концепції «Над-смісл» В. Е. Франкла та використання її у логотерапевтичній допомозі таким особам засвідчує ефективність цієї концепції та перспективність щодо подальших досліджень, спрямованих на вдосконалення й посилення її саногенного психорегулятивного потенціалу, який використовується не уповні і не завжди достатньо професійно. Раціонально (розумово) обґрунтованою когнітивною основою такої допомоги є переконливі аргументи, що базуються на фактах на користь віри в існування Трансцендентного (Надприродного), персоніфіковані суб'єкти якого (Бог, ангели, святі) «патронують» наш земний світ із позицій любові до нього і піклування про нього, що надає високого, хоча й незбагненого для людського розуму, смислу існуванню людства та кожної людини, а відтак дає оптимістичну надію щодо існування можливості щасливого фіналу земних страждань, зокрема й горя втрати та мук совісті. Наш скромний досвід надання психологічної допомоги логотерапевтичного характеру показує, що емоційною потугою такої віри-надії є цілющий для психіки людини катарсис розчуження любові (Віра – Надія – Любов), що істотно полегшує страждання пацієнта / клієнта тут і тепер. Цілісна психотерапевтична концепія такої раціонально обґрунтованої когнітивної основи на сьогоднішній день не створена, що актуалізує комплексні дослідження її, особливо внаслідок численних убивств, каліцтв та руйнацій, заподіяних моторошно-жахливою варварською війною Московії, яку вона розв'язала в Україні.

Мета статті – репрезентувати екзистенційно-аналітичне узагальнення досвіду використання концепту «Над-смісл» у допомозі логотерапевтичного характеру особі, котра потерпала від важкого душевного болю, у якому нерозривно поєдналися і горе втрати коханого, і муки совісті через провини перед ним.

На нашу думку, дискурс цього узагальнення сукупно з висвітленим у нашому попередньому повідомленні екзистенційним аналізом досвіду застосування «Над-сміслу» у логотерапії стану безнадійності [4] мають і теоретичну, і практичну (психокорекційно-психотерапевтичну) значущість – вони можуть продуктивно використовуватись і в психологічній допомозі, і в професійній підготовці клінічних

та реабілітаційних психологів, і в наукових дослідженнях «Над-смислу» та семантично спорідненої проблематики.

Виклад основного матеріалу. У статті репрезентовано екзистенційно-аналітичну інтерпретацію ключових етапів процедури та важливих проміжних і завершальних результатів допомоги логотерапевтичного стибу особі, назвемо її Y, яка страждала і від горя втрати – у боях із російськими окупантами на Донбасі, ще до повномасштабної війни, яку вони почали 24.02.2022, героїчно загинув чоловік, якого вона широко кохала, – і від мук совісті, бо вона, на її переконання, через свою «паскудну вдачу» не лише не дала йому такої любові, якої він заслуговував, і яка в неї була для нього, а й часом прикро дошкуляла йому, «діставала», дратувала тощо. Він потерпав від її безглузких емоційних демаршів, «вибриків» і врешті-решт пішов добровольцем на фронт не лише з патріотичних мотивів, тому що був, за її словами, «чиста, світла й добра душа», тож вважав, що мусить постояти за Батьківщину, а й наважився радикально втекти від неї, принаймні на якийсь час. На початку нашого спілкування з Y «безпросвітна» фрустрація (відчай) її горя мала виразну й стабільну тенденцію до поглиблення.

Найдужче цю жінку мордувало те, що вона «через свою паскудну вдачу, свій дурний характер і невихованість» не дарувала йому щедро своє щире кохання до нього, а прикро «економила», «притримувала», хоча знала, що воно цілюще для його душі, бо й він широко кохав її, «прикипів душею» до неї ще й тому, що натерпівся від своєї першої дружини, у якої, напевне, були виразні параноїдно-психопатичні риси характеру, на що вказували скупі розповіді Y про ту особу. Коли він загинув, усе це постало перед нею дуже виразно та гнітило її душу все дужче, часом нестерпно, без жодної надії усунути причини цього стану, бо вони залишились у минулому. Тобто, вона наближалася до нестерпного душевного болю, що, згідно з Е. Шнейдманом (E. Shneidman), є необхідною умовою та самодостатнім фактором непатологічного самогубства, вплив якого могла б потужно посилити безвихідь-безнадія – вирішально-визначальний фактор непатологічного самогубства, згідно з А. Т. Беком (A. T. Beck). Час від часу вона з виразним душевним болем, зі сльозами на очах говорила, що віддала б усе, що в неї є, своє життя за 5 хвилин спілкування з ним, щоб виговорити йому свою велику любов до нього, щоб зігріти його душу хоча б протягом цих хвилин. Ці переживання Y свідчили, що її прикре поведження з коханим не було зумовлене ні спонуканими психопатичного характеру, ні тим нарцисизмом, який спричиняє ставлення до сексуального партнера лиш як до «обслуговувального персоналу» свого хворобливо гіпертрофованого «Я», а, напевне, якимось специфічним інфантилізмом. Аналітично заглиблюватись у це в тій ситуації не було сенсу.

Y була агностиком щодо релігії; рівень її інтелекту та освіта – доволі високі; мислення – раціональне, в розумінні – схильне до аргументації, обґрунтованої науково або бодай «на хлопський розум» – із позицій здорового глузду. Зважаючи на все це, я вдався до логотерапевтичних сократичних діалогів [4]. Дочекавшись, коли вона знову сказала, що віддала б усе за бодай 5 хвилин зустрічі з ним, я з категоричною безапеляційністю випалив, що для неї *існує лиш одна надія* на це – віра в потойбічне життя і зустріч там. Інших перспектив немає і бути не може. Вона сумно похнюпилась, і я почав поволі розгортати ті самі аргументи щодо віри в «Над-смисл», що і в процесі логотерапії безнадійності, висвітлені в попередньому повідомленні, зрозуміло, що з відповідними в цій ситуації варіаціями, структуруванням фрагментів, акцентами тощо [4; 5, с. 138–163, 314–316, 326–331; 6, с. 22–99]. Я був упевнений, що Y зацікавиться цими аргументами, тому що її змучена душа конче потребувала їх (сама вона не рефлексувала, не усвідомлювала цю нагальну для неї потребу), адже вони давали їй рятівну, цілющу для її душі надію щодо *існування можливості* здійснення її палкого бажання зустрітись із коханим. Тому вона не лише уважно слухала та читала й перечитувала те, що я їй рекомендував, а й самотужки шукала інформацію про життя після смерті і відносно швидко збагнула й прийняла раціональне обґрунтування «Над-смислу», у якому для неї найбільш значущою була цілком *вірогідна можливість існування* потойбічного життя, що плекало в її душі саногенну, *розчулено-ніжно* забарвлену віру-надію на зустріч там із коханим. А ця віра-надія помітно пом'якшувала й полегшувала її «комплексний» душевний біль – горя втрати і мук совісті.

Відтак я запропонував їй поговорити про психологію скорботи. Спочатку спробував здивувати її – переповів розповідь В. Е. Франкла про існування особливого виду меланхолії (розладу фрустраційно-депресивного характеру – В. М.), яку він назвав *меланхолія знеболювальна*. Безпосереднім патогенним чинником цього невропатичного розладу є нездатність хворого пережити скорботу і навіть печаль, сум. Творець екзистенційного аналізу стверджував, що всі ті, кому відомі подібні випадки, знають, що навряд чи існує відчай більший, ніж той, якого зазнають такі хворі через те, що вони не можуть пережити звичайний людський сум, «не можуть сумувати й плакати», що вони «емоційно холодні», а їхні «почуття мертві» тощо. А з цього, мовляв, випливає, що спонукана, яку він назвав *«логіка серця»*, завжди змушує людину прагнути емоційних переживань, як радісних, веселих, так і сумних, щоб залишатися «духовно живою», щоб не впасти в апатію. Відтак, парадокс, що той, хто страждає від меланхолії знеболювальної, зазнає страждань через свою нездатність страждати, є парадоксом лиш для патопсихології, але не для екзистенційного аналізу, згідно з яким страждання й горе – істотні складники людського

життя, які В. Е. Франкл поставив поряд із долею і смертю. Мовляв, жоден із цих складників неможливо вирвати з життя, не руйнуючи його смислу, тому що «лиш під ударами молота долі, в горнилі страждань життя набуває своїх істинних змісту та форми» [9, с. 226–227].

Вислухавши мою більш розлогу розповідь про все це, У лаконічно висловила своє враження: «Щось не дуже переконливі висновки – лиш смішний пафос...». Тоді я сказав, що, згідно з В. Е. Франклом, із прагматичних позицій суто утилітарно зорієнтованого «здорового глузду» і скорбота за померлим, і муки совісті, спричинені непоправними вчинками, є безглуздою, шкідливою для здоров'я, неприємною марнотою, адже *немає жодної можливості* ні воскресити мертвого, ні ліквідувати свої вчинки. Відтак, немає жодного сенсу перейматися цією марнотою. Але керуймося незаперечною істиною, що відсутність тілесних і душевних страждань – це вже неабияке вдоволення, і запропонуймо людині, котра страждає через смерть особи, яку вона дуже любить, приймати транквілізатори або інші психотропні речовини, щоб полегшити свої страждання. Цілком вірогідною може бути відповідь на кшталт: «Не бачу в цьому жодного сенсу, тому що це не вирішує мою проблему – не поверне до життя ту людину, яку я люблю понад усе. Для мене має значення її смерть, а страждаю я чи ні – це другорядне». Ця позиція цілком відповідає фундаментальному екзистенційно-психологічному факту: душевно повноцінна особа переймається не так тим, вдоволена вона чи невдоволена, страждає чи насолоджується, як причинами, підставами свого вдоволення чи невдоволення, муки чи радості. Спираючись на відповідний логотерапевтичний досвід, В. Е. Франкл стверджував, що ті особи, котрі щиро любили померлих, найчастіше категорично відмовляються приймати заспокійливо-сподійні ліки; вони обирають не тимчасове «відключення» від страждань скорботи, а скорботні спогади про щастя спілкування з людиною біля її мертвого тіла. «Втрачена кохана чи коханий, – пояснює В. Е. Франкл, – продовжують жити завдяки нашій скорботі за ними в тому розумінні, що той померлий, якого ми любили, втрачений об'єктивно в матеріальному світі, в реальному часі, але він існує, живе посередництвом скорботи за ним в автентично-психологічному часопросторі її суб'єкта як його безцінний духовний скарб» [9, с. 223–231].

Варто зауважити, що наш скромний досвід допомоги людям, які потерпали від горя втрати за померлим, показав правильність розмежування В. Е. Франклом вживання наркотиків і алкоголю в такій ситуації – він зазначав, що, на відміну від впливу наркотичних речовин, алкогольне сп'яніння може впливати позитивно. Із його лаконічних пояснень цієї позиції випливає, що людина, яка вжила наркотичну речовину, *перестає усвідомлювати* нещастя, вона перебуває в стані «щастя» в шопенгауєрівському негативному розумінні, який творець екзистенційного аналізу некоректно назвав нірваною. Ідеться не про нірвану, а про цілковите «відключення» від реальності, якому він дав коректну влучну назву-порівняння «духовна анестезія». А от легке алкогольне сп'яніння не «вирубає» із дійсності так жорстко. Невеликі дози якісного алкоголю зазвичай м'яко «притуплюють» душевний біль, полегшують тягар горя втрати *розчуленням*, яке може вилитися «солодкими сльозами», що є емоційним поштовхом, сприятливим щодо віри-надії в *можливість* зустрічі з померлим у потойбічному світі тощо.

На нашу думку, муки совісті також можна трактувати як специфічне горе на тій підставі, що й вони зумовлені безповоротною втратою – *немає жодної надії* звести нанівець чи виправити ту шкоду, яку заподіяли ті безсовісні вчинки суб'єкта, що мучать його совість. Тобто, вони належать минулому в тому розумінні, що зло, яке ятрить душу суб'єкта муками совісті, він скоїв у минулому, а минуле не повернеш, не зміниш. Отож, такі безнадійні муки можуть бути вельми інтенсивними і навіть сягати рівня нестерпного душевного болю (головних спонук патологічного самогубства). Психологія совісті – істотний складник екзистенційного аналізу. Нагадаємо, що В. Е. Франкл називав своє вчення і «*екзистенційний аналіз*», і «*логотерапія*» та вважав «*одним з напрямів психотерапії*». Наші спроби з'ясувати, як він диференціював та співвідносив ці назви, дозволяють умовно розмежувати їх як теоретичний і практичний складники цього потужного вчення.

Бесіду з У про психологію совісті ми почали з визначення найбільш істотної, функційно-динамічної сутності цього феномену, яка, згідно з Г. В. Ф. Гегелем, полягає в тому, що совість – це процес автентичного визначення суб'єктом добра і зла. Пояснюючи, про що йдеться, він зокрема писав: «Людина по-справжньому боїться не зовнішнього насильства та його гноблення, а сили моральної, яка є вільним вибором її власного розуму і водночас тим вічним і недоторканим, котре вона щоразу піднімає супроти самої себе, коли діє всупереч йому» [1, с. 365]. І. Кант назвав совість «внутрішнім судилищем». Як і належить суду, вона карає за скоєне зло, за недотримання принципів та норм доброчинності. Карою «внутрішнього судилища» є *муки совісті* – душевні страждання, душевний біль (інтенсивний негативно забарвлений емоційний стан). Самопокарання істинними муками совісті не залежить від того, знають інші люди про те скоєне суб'єктом зло, яке спричинило їх, чи не знають. І. Кант і Г. В. Ф. Гегель вважали, що совість – це найістотніший прояв божественної сутності людської душі, це Бог в душі людини [3, т. 4(1), с. 221, 248, 398, 415, 427; т. 4(2), с. 336, 376–379].

Натомість *сором* – це душевний дискомфорт, негативно забарвлений емоційний стан суб'єкта, зумовлений засудженням, зневагою, презирством, втратою прихильності, симпатії, поваги оточення, тому

що воно дізналося про його негідні, ганебні, гидкі вчинки тощо. Суб'єкт, який переживає сором, переїмається не так стражданнями тих, кому завдав зла, як негативною реакцією на це зло інших людей, особливо авторитетних і референтних для нього. Попри цю істотну відмінність, у реальному житті сором і сором нерозривно взаємопов'язані. І сором, і самопокарання муками совісті бувають вельми інтенсивними, навіть нестерпними, отже, можуть призвести до самогубства.

Винагорода совісті – вдоволення суб'єкта від дієвого дотримання автентично (самим для себе) визначених моральних принципів і норм, від уникнення зла. Цю винагороду називають *спокійною або чистою совістю*. Динаміка мук совісті та вдоволення спокійної совісті є мотиваційно-регулятивним механізмом її функціонування. В. Е. Франкл також вважав, що совість – це найістотніший прояв божественної сутності людської душі. Мовляв, *голос совісті – це голос Бога*, яким Він говорить із людиною. Цей голос лунає з несвідомого – із тих вершинних шарів несвідомої сфери людської психіки, у яких, на думку творця логотерапії, закладено корені та джерела духовності й моральності. Основний психологічний зміст духовності особистості полягає у її спроможності та схильності до автентичного ставлення щодо тих природно-біологічних і соціальних умов та обставин свого життя, які спонукають її якось діяти й поводитися. Згідно з його поясненням: «...Те, що може протистояти всьому соціальному, тілесному і навіть психічному (темпераментальним властивостям, рисам характеру, страху та іншим емоційним реакціям тощо – В. М.) в людині, ми називаємо духовним у ній. Духовне, за визначенням, і є вільне в людині. Духовна особистість – це те в людині, що завжди може заперечити!». Але таке протистояння й заперечення необхідне далеко не завжди і не скрізь. Здебільшого людина не змушена постійно й суто «протистояти всьому тілесному, соціальному і навіть психічному», самостверджуватися з позицій «усупереч» середовищу, умовам, обставинам свого життя, своїм потягам, страхам і тривогам, рисам характеру тощо. Переважно вона намагається ефективно використовувати потенційно конструктивні й плідні складники всіх своїх умов, обставин, властивостей щодо самоствердження, самореалізації, самоактуалізації, спиратись на них. Творець логотерапії підкреслював, що так само часто, як і всупереч своїм потягам, спадковості, психічним властивостям та реакціям, середовищу, людина утверджує себе посередництвом і завдяки умовам та обставинам своєї долі. Духовна (в означеному розумінні) особистість покладає на себе відповідальність за наслідки своїх автентично обраних ставлень і щодо себе, і щодо всього того значущого, важливого, що діється в її соціумі та в суспільстві, а відтак своїх вчинків, оцінюючи їх наперед і головню з моральних позицій.

Основна функція моралі як однієї з форм суспільної свідомості – нормативно-регулятивна (регулювання людських стосунків, взаємин посередництвом моральних норм). Ця функція поширюється на всі сфери суспільного буття, фіксує та утверджує глибинні, засадові принципи ставлення людини до себе, до інших людей, до суспільства, культури, природи, які викладаються в моральних заповідях, кодексах та відповідні цим принципам норми поведінки, поводження. Принципи і норми моралі є змістовою базою всіх інших форм нормативної регуляції (права, традицій тощо), стратегічно скеровуючими орієнтирами, згідно з якими формується зміст цих форм. На відміну від усіх інших форм нормативної регуляції, моралі притаманна суттєва психологічна особливість. Вона – автентичний регулятор. Тих суб'єктів, котрі стоять на сторожі правових, адміністративних, традиційних норм, фактично не цікавить, як ставляться до них ті особи та групи, на яких вони поширюються, достатньо, щоб дотримувались їх у своїй поведінці та діяльності. А моральні принципи і норми адресовані внутрішньому світу, сокровенному «Я» особистості, її ціннісним орієнтаціям, світогляду, переконанням, вірі. Вона має прийняти їх автентично, як істотні складники власної сутності, самосвідомості, ідентифікуватись із ними. Тобто, моральна регуляція функціонує, насамперед і головню, як автентично-особистісна саморегуляція. Але в реальному житті моральна регуляція нерозривно взаємопереплітається з усіма іншими нормативно-регулятивними формами й засобами.

Моральні принципи і норми, як спрямовуючий зміст автентичної саморегуляції особистості, утворюють когнітивний базис її моральності – моральних засад її спрямованості (ціннісних орієнтацій, переконань, світогляду, віри), які функційно виявляються у впливі моральних принципів і норм на її мотивацію та регуляцію вчинків, дій, поведінки, поводження, діяльності. З цього випливає, що моральність – це не просто складник у функційній структурі духовності особистості, а її вирішально-визначальна (детермінантна) матриця. А відтак, що совість – це духовно-моральний саморегулятор, який функціонує посередництвом автентичного визначення суб'єктом добра і зла (Г. В. Ф. Гегель).

В. Е. Франкл стверджував, що «голос совісті» та всі інші духовно-моральні переживання і спонуки та поява їх із несвідомої сфери психіки особистості раціональному пізнанню та поясненню не піддаються, отож, і не підлягають, тому що вони ірраціональні та алогічні. Тобто, немає раціонально виважених аргументів, які б свідчили, що те безкорисливе діяльне самозречення суб'єкта на користь інших, та альтруїстична самопожертва, до яких його спонукає його моральність, а контролює й регулює совість, хоч у якомусь раціонально-прагматичному, переконливому з позицій утилітарного «здорового глузду» сенсі корисне йому самому. У цьому аспекті ірраціональності моральності та совісті особистості творець

логотерапії вбачав найбільш переконливе свідчення їх надприродного, божественного походження [9, с. 93–130; 5, с. 131–141, 327–333; 6, с. 87–99]. Що ж, цей аргумент також ірраціональний...

На вірі в те, що совість – це Бог в душі людини, тобто найбільш істотний прояв її божественної сутності, стояв також А. Швейцер. Цей постулат він поклав в основу свого етичного вчення. Базовою спонукальною потугою божественної сутності людської душі є «воля до життя». А. Швейцер погодився з твердженням А. Шопенгауера, що «воля до життя» керується прагненням звільнитися від хвилювань і страждань та вийти на шлях миру і душевного спокою, але інтерпретував це прагнення відповідно до свого розуміння божественної сутності душі людини. Мовляв, «воля до життя» – це «інтуїтивне пізнання», яке живиться тими «соками», що містяться в ньому самому. «Соки» – це високі духовно-моральні ідеали та цінності, глибинний сутнісний сенс яких раціональне людське мислення неспроможне збагнути. Але попри цю неспроможність, люди мають беззастережно вірити інтуїтивно-таємничим, сокровеним покличам «волі до життя». Це єдиний надійний компас для «плавання», що відбувається «вночі і без мапи» – земного буття людини. Емоційно-мотиваційною основою «волі до життя» є особливі почуття, які А. Швейцер назвав «емотивним пізнанням дійсності». Посередництвом емотивного пізнання людина спроможна збагнути світ як тотальну, всеохопну волю до життя, створену Богом, та органічний, нерозривний, іманентний зв'язок свого сокровенного «Я» з Творцем і з Його творінням – земним життям, – що породжує стале, непохитне автентичне прагнення робити добро, не чинити зла, бути доброзичливою, добропорядною і добродійною. Сам А. Швейцер вельми виразно почував цей зв'язок, тому що його земне життя було сповнене альтруїстичною добродійністю, самовідданим і безкорисливим лікарським служінням, зокрема в лепрозорії, який він власним коштом побудував в Африці для хворих на проказу. Воднораз цей високоморальний чоловік активно прагнув пробуджувати такі почуття й налаштування в інших людях – із цією метою створив потужне етичне вчення [10, с. 106–119, 278–341].

Як високоморальна особистість і як лікар, А. Швейцер щиро і щедро творив добро, а як філософ-етик, намагався переконливо обґрунтувати сутнісний, найбільш істотний зміст добра, обов'язково наявний в усіх його проявах як його *differentia specific* (лат. – *різниця, відмінність і особливість; разом – ті властивості, що відрізняють*) – властивість, що притаманна тільки йому, яка відрізняє його від усього іншого. У процесі цього пошуку він, зокрема, дійшов висновку, що античні філософи так і не знайшли цей зміст, тому що шукали його з позиції, яку можна назвати утилітарним раціоналізмом, – мовляв, добро – це насамперед і головне те корисне, що приносить розумну радість, тощо. До прикладу, Сократ стояв на тому, що шляхом розумних міркувань, раціонально можна й необхідно обґрунтувати справді добродійні правила і норми поведінки, у яких мудро визначена користь індивіда гармонійно поєднується з інтересами суспільства. Ця позиція замкнула античну етичну думку в хибному колі суб'єктивності вже тому, що кожен суб'єкт може і буде тлумачити корисне з позицій власних інтересів, як він їх розуміє, на свій розсуд.

Це хибне коло розірвало християнство. *Сутність добра постає в моральному вченні Ісуса Христа як доброзичливість, добропорядність і добродійність людини стосовно інших людей, як діяльний альтруїзм, самозречення на користь інших.* Таке розуміння сутності добра лягло в основу світоглядного гуманізму, гуманістичної етики, усіх гуманістично зорієнтованих наук. З такого трактування сутності добра випливає, що попри ірраціонально-інтимну таємничість совісті, її реальне функціонування цілком відповідає самотрансценденції людського існування. Згідно з В. Е. Франклом: «За цим поняттям («самотрансценденція» – В. М.) стоїть той факт, що людське буття завжди зорієнтоване зовні на щось чи на когось, що/хто не є ним самим: на смисл, який необхідно здійснити, чи на іншу людину, яку ми любимо. В служінні справі чи в любові до іншого людина здійснює саму себе. Чим більше вона віддає себе справі або тому, кого любить, тим більш вона є людиною і тим більш стає сама собою». Відтак «...бути людиною сутнісно означає перебувати у ставленні до когось/чогось іншого та бути спрямованим на когось/щось інше, ніж вона сама» [9, с. 29–30, 116, 270, 285, 291–292, 322–326; 4]. Істотно значущий для психотерапії зміст самотрансценденції людського існування, згідно з В. Е. Франклом, неперевірено висловив І. Кант: «Людина хоче бути щасливою, але чого їй варто насамперед і найдужче бажати, то це бути гідною щастя» [3, Ч. 1, с. 211–213; Ч. 2, с. 351–437]. Тобто, в будь-якій життєвій ситуації людині варто перейматися не тим, щаслива вона чи нещасна, вдоволена чи невдоволена, страждає чи насолоджується, а причинами, підставами свого щастя чи нещастя, вдоволення чи невдоволення, мук чи радостей, зокрема й мук та спокою совісті. Із цього творець логотерапії робить висновок, що людина приймає моральні орієнтири не задля чистої совісті, а заради добропорядності й справедливої добродійності. Отже, правдивий коштовний дарунок чистої совісті – душевний спокій – завжди є наслідком добропорядного, шляхетного поведіння, а не його метою [9, с. 116].

Однак, на наше переконання, може, це і має бути свідомою метою психологічно освіченої та духовно-моральної особистості, бо ж ніхто не знає, коли і через що його/її совість може «пробудитись і заговорити» мовою мук. Тому варто передбачати таку можливість і намагатися зводити її нанівець, профілактувати муки совісті, керуючись, як настановами, твердженнями В. Е. Франкла, що на кожне

морально-етичне питання є лиш одна правильна відповідь – відповідна гуманістичному виміру добра і зла, а відтак в кожній ситуації є головний істинний смисл – гуманістичний, людяний, добропорядний, шляхетний, який потрібно шукати і реалізовувати. Мовляв, приймаючи рішення, необхідно відповідально визначатись, яка з існуючих можливостей *гідна* реалізації саме тому, що вона є морально-етично необхідною [9, с. 70–71, 293–295]. А це і є морально-етична самотрансценденція – суб'єктно-відповідальний пошук гуманістичного смислу в тих ситуаціях, які вимагають такого пошуку.

Якщо ж суб'єкт дав неправильну (у зазначеному розумінні) відповідь на морально-етичне питання, тобто реалізував негідну можливість, то його совість може «притягнути його до відповідальності» – покарати муками. Одним із головних факторів потужності мук совісті є ретроспективність вчинення, яке їх спричинило – вони є карою за вже скоєне, яке не можна змінити, «переграти наново». Жоден вчинок суб'єкта, включно з відмовою від вчинку, що також є вчинком, неможливо викреслити з його життя так, ніби нічого такого не було, зокрема й муками совісті. Однак, щире каяття, яке є основним змістом і смислом цих мук, *психологічно відмежовує* суб'єкта від їх причини – негідного поведження – посередництвом його автентичної актуалізації у своїй душі високих духовно-моральних цінностей та особистісної ідентифікації з ними в процесі співвіднесення їх із заподіяним злом. Якщо б такого співвіднесення не було, то совість суб'єкта не спромоглася б на його покарання муками. Іншими словами, якщо б суб'єкт, котрий зазнає мук совісті, не ідентифікувався з цінностями та ідеалами добра як з істотним, невід'ємним складником його автентичного «Я» (для себе і в собі суцього), його інтимної Я-концепції, він не судив би себе суворо за те скоєне ним зло, що суперечить цим цінностям та ідеалам, не був би таким неблаганним суддею самого себе. Отже, можна сказати, що муки совісті «живляться» динамікою емоційного напруження, необхідного для автентичної ідентифікації суб'єкта з добром та відмежування від зла, що водночас є розвитком його моральності й духовності. Згідно з В. Е. Франклом: «Допоки ми здатні страждати через скоєне нами зло, ми залишаємось живими духовно» [9, с. 225]. Відтак, духовно-моральне відродження суб'єкта шляхом очищення його душі від зла муками його совісті можна трактувати і як специфічно-суб'єктне виправлення того аморального минулого, котре їх спричинило.

Природно, що відроджена в такий спосіб душа суб'єкта прагне дієво спокутувати скоєне ним зло – творити добро. А з цього випливає, що психотерапевт мусить допомогти суб'єкту, який перебуває в стані важких мук совісті, обирати не самопокарання самониченням і самознищенням, а щире спокутування заподіяного зла щедрою і життєдайною добротністю, насамперед і головню, безпосередньо чи опосередковано стосовно тих осіб, котрі від цього зла потерпіли.

Напевне, що на той момент, коли я в процесі наших сократичних діалогів з Y завершив більш розлогу, з прикладами розповідь про все це, вона вже була схильна, готова сформулювати таке налаштування (свідому, раціонально виважену диспозицію). Це моє припущення виразно «висвітлилось» ентузіазмом, який засвітився в її очах і майже звів нанівець сталий вираз безнадійної туги на її обличчі. Вона враз збагнула (інсайт, осяяння) і впевнено сказала, що має присвятити себе піклуванню про його 5-річну донечку від першого шлюбу, яка потребувала щирої життєдайної любові й піклування. Y знала, що дитина часто і доволі довго буває в бабусі, його матері, до якої на піку горя, що здавалося безпросвітним, паралізуючим життям, воно повернулося, «ввірвалося» (М. Коцюбинський) любов'ю й турботою про онуку. А до Y – ширим прагненням самовіддано піклуватися про цю дитину, притім опосередковано через її бабусю, тому що її мати, скажемо делікатно, ставилася надто ревниво до спілкування Y з дочкою, а спілкуватись із бабусею дозволяла, і навіть постійно залишала її надовго – це вивільнювало їй час та й кошти для своїх потреб. Невдовзі для Y та матері її коханого стало цікавою грою дбати про дівчинку так, «щоб комар носа не підточив». Якимось я принагідно сказав їй: «Якщо душа твого коханого десь «там» живе, то вона побачить твою й бабусину любов до його дочки і турботу про неї водночас із твоїм ширим каяттям, і його серце розчулиться, зігріється – він буде щасливий. А якщо ні, то твоя любов-турбота – гідна, життєдайна спокута, він був би дуже вдячний тобі за неї». Вона відповіла: «Мені добре, і коли я бачу, що їм добре, і коли думаю про можливість зустрічі з ним «Там»...». Тобто, маємо позитивний психотерапевтичний ефект «тут і тепер», притім пролонгований і сталий.

Потужний відрух щирої і щедрої самовідданої любові (агапе), що виявився в альтруїстичній турботі про *його дитину*, суттєво полегшив тягар горя втрати і мук совісті в душі Y, сповнив її світлою енергетикою замилювання силою своєї відповідальності, піклування, жертвовності, що було родючим емоційно-мотиваційним підґрунтям для її оптимістичної надії щодо *існування можливості* щасливого майбутнього цієї дитини. Нарешті після виснажливої, часом нестерпної напруги тривалого відчаю їй «попустило», вона почувалася переважно спокійно, «терпимо», гідною і сильною вдовою, щедрою і турботливою матір'ю та дочкою. Водночас завдяки тому, що вона спромоглася збагнути і щиро прийняти раціональну аргументацію *можливості існування* Трансцендентного (Надприродного), персоніфіковані суб'єкти якого (Бог, ангели, святі) «патрунують» наш земний світ із позицій любові до нього і піклування про нього, що надає високого, хоча й незбагненого для людського розуму, смислу існуванню людства та кожної людини, а відтак, дає оптимістичну надію щодо щасливого фіналу земних страждань, Y повірила

в *можливість* зустрітися «там» із загиблим коханим, перед яким вона завинила, і втішити його, розповісти про своє безмежне кохання до нього та про любов до його донечки і мами. На сьогоднішній день цей стан Y, життєдайний і саногенний, як для неї самої, так і для дорогих для неї людей, стабілізувався, немає жодних ознак його дифузії, послаблення.

Екзистенційний аналіз розповідей Y про її переживання, роздуми, стани, налаштування, стисло викладений у цьому повідомленні, дозволяє мені стверджувати, що фрустрація страждань горя втрати і мук совісті є сприятливою щодо розуміння та автентичного прийняття суб'єктом аргументів раціонально, розумом вираженої апології «Над-смислу» – гуманістичної релігійної віри, із якою нерозривно, органічно взаємопов'язані самовіддана любов і оптимістична надія: Бог є Любов; Віра – Надія – Любов, – уже тому, що вона відповідає його нагальній потребі полегшити гнітючий тягар своїх страждань. Немає більш дієвих способів і засобів послаблення й нівелювання такої фрустрації (фармакологічно-психотропні засоби не долають, а «глушать» її на якийсь час). Це стосується і агностиків, і скептиків щодо релігії, і атеїстів. Стрижневим психологічним змістом довершеного цілющого впливу на психіку людини такої віри є надання нею всьому, що існує та відбувається в цьому світі, смислу, відповідного Божому плану та порядку. «Впевненість щодо існування такого порядку, – згідно з В. Джемсом, – приносить людині високе щастя і надзвичайну стійкість душі. [...] Вона глибоко почуває свою душу і володіє даром оживлювати в ній духовні можливості, яких не підозрювала в собі. Щастя її – не в життєвих зручностях, як у більшості людей, а в особливому горінні духу, яке перетворює незгоди на радості і боронить від почування нещастя» [2, с. 296–297].

Ці результати є для нас підставою для узагальнених висновків:

1. Мотиваційно-динамічний комплекс віри – надії – любові, заснований на автентичному прийнятті «Над-смислу», спричиняє відчутний, пролонгований і сталий психотерапевтичний ефект *тут і тепер*, що важливо насамперед у власне логотерапевтичному вимірі.

2. Віра в «Над-смисл» є надцінною у вимірі психогієни, психокорекції, психотерапії, тому що вона налаштовує на цілющі для психіки людини всеохопну оптимістичну надію та правдиву любов (Віра – Надія – Любов). А це – запорука ефективності застосовування її в логотерапії не лише фрустрації безнадії, зумовленої невиліковною хворобою, про що йшлося у нашому попередньому повідомленні [4], горя втрати та мук совісті, а й усіх проявів «духовного вакууму», «екзистенційного вакууму», «переживання безодні», «екзистенційного відчаю» (В. Е. Франкл). Тобто, вона виконує інтегральну функцію щодо всіх інших життєдайних цінностей та смислів життя. На цю функцію вказує і назва, яку їй дав В. Е. Франкл: «Над-смисл».

Відтак ми припускаємо, що автентично-суб'єктне прийняття «Над-смислу» може суттєво допомогти тим невротизованим особам, котрі «патологічно важко шкодують про своє минуле, почувають огиду й ненависть щодо свого сьогодення та гнітючу тривогу й страх щодо свого майбутнього» (Е. Фромм). Цей гнітючий стан суттєво полегшується, відколи суб'єкт широко повірить, що його минуле, на його думку, гідне осуду й жалю, справді прощене і він має право й мусить «відпустити» його від себе. Як показує наш скромний досвід, таке зазвичай стається, коли такий суб'єкт спочатку прийме *існування можливості* «...прийняття його Богом всупереч його налаштуванню щодо своєї неприйнятності для Бога внаслідок своєї гріховності й моральної недосконалості» (П. Тілліх) [8, с. 7–27, 109–132]. Тут важливо, щоб психотерапевт вчасно допоміг такій особі актуалізувати саногенну енергію цього прийняття і скеровувати її на доброзичливість, добropорядність, добродійність, подібно до допомоги суб'єкту, який зазнає мук совісті, сформувати сталі налаштування дієво спокутувати скоєне ним зло – творити добро, а не чинити самопокарання самонищенням і самознищенням.

Віра в Бога набуває величезної духовної потужності, якщо її суб'єкт пережив благодать навернення, надпотужним піком якої є релігійний екстаз. Усі ті особи, на яких зійшла ця благодать, непохитно впевнені, що «...увесь Божий світ перебуває у Його батьківських руках, що існує вищий гармонійний порядок, який залишиться непорушним повік, що там, де є Бог, трагедія лиш тимчасова й минула, а крах та загибель уже не можуть бути справжнім остаточним кінцем усього існуючого» (В. Джемс). На жаль, неможливо здобути таку благодать розумово-вольовими зусиллями. Але й так звана раціональна, «тільки розумом» віра в Бога, який встановив і підтримує такий порядок, може бути доволі надійним психічним «форпостом» суб'єктного самозахисту від фрустрацій безнадії, безвиході, горя втрат, мук совісті тощо. Про це свідчить репрезентоване в цьому повідомленні використання «Над-смислу» в логотерапії горя втрати і мук совісті та в попередньому – безнадійності.

Цілющі процеси у психіці Y, зумовлені автентично-суб'єктним прийняттям нею «Над-смислу», не сягнули рівня благодаті навернення, релігійного екстазу, виразного катарсису – інтенсивних емоційних переживань, які завершуються бурхливою розрядкою негативно забарвленого емоційного напруження суб'єкта, що ошляхетнює його почування та налаштування і переживається ним як «очищення душі», «полегшення душевного тягару» тощо. Ті цілющі процеси не були інтенсивними, бурхливими, яскравими, але, на щастя, тривалими і стабільними, без прикрих рецидивів, принаймні, на сьогоднішній день.

Висновки. Якщо горе втрати (смерті) дорогої для суб'єкта людини фруструється його палким, але нездійсненим бажанням розповісти цій людині про свою величезну любов до неї, тому що він не спромігся щедро виявляти це своє почуття, коли та людина була жива, то вірогідно, що відчай цієї фрустрації стимулюватиме ще й муки його совісті за свою скупість у виявах любові, що посилюватиме саму цю фрустрацію. Чи не єдиний дієвий спосіб і засіб істотного послаблення відчаю фрустрації такого характеру – *віра в існування можливості* здійснення цього палкого бажання в Потойбічному світі – зустрінися «там» і щиро й щедро виявити свої почуття. Тобто, здолати відчай горя втрати (смерті) і мук совісті, зумовлених безповоротно втраченою можливістю щедрих проявів щирої любові стосовно померлого, може «Над-смисл» – вершинна цінність ставлення – віра в Бога, яка дає надію *існування можливості* зустрічі з дорогим померлим «Там». Це стосується і агностиків, і атеїстів. Тих, хто щиро вірує, вберігає від такої фрустрації власне віра.

Екзистенційний аналіз розповідей нашої клієнтки У про її переживання, роздуми, налаштування в процесі і внаслідок логотерапевтичних сократичних діалогів дозволяє стверджувати, що «комплексна» фрустрація горя втрати і мук совісті є сприятливою щодо розуміння та автентичного прийняття суб'єктом аргументів раціонально, розумом виваженої аргументації «Над-смислу» – гуманістичної релігійної віри, із якою органічно взаємопов'язані самовіддана любов та оптимістична надія: Бог є Любов; Віра – Надія – Любов, – тому що ця аргументація відповідає його нагальній потребі полегшити гнітючий тягар відчаю цієї фрустрації. Немає більш дієвих способів і засобів послаблення й нівелювання такого відчаю.

Якщо агностик, який зазнає страждань такої фрустрації, «прохолодно» й недовірливо ставиться до церков та священників, то повернути й прилучити його до «Над-смислу», як і атеїста, може і мусить психотерапевт. У процесі сократичних діалогів із такою особою він має пропонувати їй раціонально виважені аргументи, які б відповідали рівню її інтелекту й освіти, щодо *цілком можливого існування* Надприродного світу, персоніфіковані суб'єкти якого (Бог, ангели, святі) «патронують» наш земний світ із позицій любові до нього і піклування про нього, що надає високого, хоча й незбагненого для людського розуму, смислу існуванню людства та кожної людини, а відтак дає оптимістичну надію щодо щасливого фіналу земних страждань, зокрема й на зустріч «Там» із померлими.

Раціональне обґрунтування віри в Бога («Над-смислу») базується на тих благодатних чудесах, дивовижних фактах, роздумах потужних мислителів, на сучасних відкриттях учених-природодослідників, які переконливо свідчать на користь *можливості існування* Надприродного, персоніфіковані суб'єкти якого переймаються людьми, люблять і захищають нас. Ясний, критичний і водночас поміркований розум здатен зрозуміти, що зробити головний екзистенційний вибір він може лиш у сувородиз'юнктивних межах власне віри – вірити *або* в існування, *або* в неіснування Бога, який створив наш матеріальний світ і людину в ньому з якоюсь благодатною метою, котра надає існуванню цього світу, буттю людства, життю кожної людини високого смислу.

Логотерапевтичні сократичні діалоги про «Над-смисл» варто починати з основної екзистенційної проблеми – приреченості на неминучу смерть кожної людини та ймовірності загибелі людства й самого життя на нашій планеті. З усвідомленням цієї проблеми виникає питання щодо смислу земного життя загалом і кожного індивіда зокрема, усіх людських прагнень, зусиль, самообмежень, страждань, творінь тощо. Існує тільки одна рятівна й цілюща для психіки людини (саногенна) відповідь на це питання – автентично-особистісний вибір «Над-смислу», гуманістичної віри в Бога (Бог є любов).

Клієнтка У, котра вважала себе переконаним агностиком, очікувано зацікавилася цією проблематикою, тому що її змучена відчаєм втрати і мук совісті душа конче потребувала їх (сама вона не рефлексувала цієї нагальної для неї потреби), – адже вони давали їй рятівну, цілющу для її душі надію на *існування можливості* здійснення її палкого бажання – сказати своєму коханому, який загинув у битві з російськими окупантами, про свою безмежну й ніжну любов до нього. Тому вона самотужки шукала інформацію про життя душі людини після смерті її тіла, а відтак доволі швидко збагнула й прийняла раціональне обґрунтування «Над-смислу», у якому для неї найбільш значущою була цілком *вірогідна можливість існування* потойбічного життя, що плекало в її душі саногенну, *розчулено-ніжно* забарвлену віру-надію на зустріч там із коханим. Ця віра-надія помітно послабила її «комплексний» душевний біль – відчай горя втрати і мук совісті.

Згідно з В. Е. Франклом та багатьма іншими мислителями, совість – це голос Бога, який лунає з тих вершинних шарів несвідомої сфери людської психіки, у яких закладено основи духовності й моральності. Муки совісті – кара за скоєне суб'єктом зло; спокійна (чиста) совість – винагорода за добродійність. Фрустрація (відчай) мук совісті, подібно до фрустрації горя втрати, зумовлена безповоротною втратою – немає жодної надії звести нанівець те зло, за яке суб'єкта мучить його совість. Воно скоєне в минулому, а минуле неможливо повернути і змінити. Ця ретроспективність мук совісті – один із головних факторів їх потужності. Однак, щире каяття, яке є основним змістом і смислом цих мук, *психологічно відмежовує* суб'єкта від їх причини – негідного поведіння – посередництвом його автентичної актуалізації в своїй душі високих духовно-моральних цінностей та особистісної ідентифікації з ними в процесі

співвіднесення їх із заподіяним злом. Якщо б такого співвіднесення не було, то совість суб'єкта не спромоглася б на його покарання муками – він не судив би себе суворо за те скоєне ним зло, що суперечить цим цінностям та ідеалам. Отже, духовно-моральне відродження суб'єкта шляхом очищення його душі від зла муками його совісті можна трактувати і як специфічно-суб'єктне виправлення того аморального минулого, котре їх спричинило.

Природно, що відроджена в такий спосіб душа суб'єкта прагне дієво спокутувати скоєне ним зло – творити добро. Із цього випливає, що психотерапевт має допомогти особі, яку мучить совість, обрати не самопокарання самонищенням, а щире спокутування заподіяного нею зла життєдайною доброчинністю, насамперед і головно, безпосередньо чи опосередковано стосовно тих осіб, котрі від цього зла потерпіли.

Ці результати є для нас підставою для узагальнених висновків:

1. Мотиваційно-динамічний комплекс віри – надії – любові, заснований на автентичному прийнятті «Над-смислу», спричиняє відчутний і сталий психотерапевтичний ефект *тут і тепер*, що важливо насамперед у власне логотерапевтичному вимірі.

2. Віра в «Над-смисл» є надцінною у вимірі психогігієни, психокорекції, психотерапії, тому що вона налаштовує на цілющі для психіки людини всеохопну оптимістичну надію та правдиву любов (Віра – Надія – Любов). А це – запорука ефективності застосування її в логотерапії не лише фрустрації безнадії, зумовленої невиліковною хворобою, горя втрати та мук совісті, а й усіх проявів «екзистенційного відчаю». Тобто, вона виконує інтегральну функцію щодо всіх інших життєдайних цінностей та смислів життя. На цю функцію вказує і назва, яку їй дав В. Е. Франкл: «Над-смисл».

Відтак ми припускаємо, що автентично-суб'єктне прийняття «Над-смислу» може допомогти тим невротизованим особам, котрі «патологічно важко шкодують про своє минуле, почувають огиду й ненависть щодо свого сьогодення та гнітючу тривогу й страх щодо свого майбутнього» (Е. Фромм). Цей гнітючий стан помітно полегшується, відколи суб'єкт щиро повірить, що його минуле, на його думку, гідне осуду й жалю, справді прощене і він має право й мусить «відпустити» його від себе. Як показує наш скромний досвід, таке зазвичай стається, коли такий суб'єкт спочатку прийме існування *можливості* «...прийняття його Богом всупереч його впевненості щодо своєї неприйнятності для Бога внаслідок своєї гріховності й моральної недосконалості» (П. Тілліх). Тут важливо, щоб психотерапевт вчасно допоміг такій особі актуалізувати саногенну енергію цього прийняття і скеровувати її на доброзичливість, добропорядність, добродійність, подібно до допомоги суб'єкту, який зазнає мук совісті, сформулювати стале налаштування дієво спокутувати скоєне ним зло – творити добро, а не чинити самопокарання самонищенням.

Віра в Бога набуває величезної духовної потужності, якщо її суб'єкт пережив благодать навернення, надпотужним піком якої є релігійний екстаз. Усі ті особи, на яких зійшла ця благодать, непохитно впевнені, що «...увесь Божий світ перебуває у Його батьківських руках, що існує вищий гармонійний порядок, який залишиться непорушним повік, що там, де є Бог, трагедія лиш тимчасова й минула, а крах та загибель вже не можуть бути справжнім остаточним кінцем усього існуючого» (В. Джемс). На жаль, неможливо здобути таку благодать розумово-вольовими зусиллями. Але й так звана раціональна, «тільки розумом» віра в Бога, який встановив і підтримує такий порядок, може бути доволі надійним психічним «форпостом» суб'єктного самозахисту від екзистенційних фрустрацій.

Література:

1. Гегель. Сочинения. Т. XIV: Лекции по эстетике. Книга третья. Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1958. 440 с.
2. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург, 1993. 420 с.
3. Кант И. Сочинения в 6 т. Москва, 1963–1966. Т. 4(1). 1965. 544 с. Т. 4(2). 1965. 478 с.
4. Москалець В. П. «Над-смисл» у логотерапії безнадійності. *Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис*. 2022. №2(84).
5. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2020. 364 с.
6. Москалець В. П. Психологія релігії : підручник. Київ : Ліра-К, 2020. 192 с.
7. Роменець В. А. Постановня канонічної психології. Основи психології : підручник / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1996. С. 606–621.
8. Тілліх П. Избранное : Теология культуры. Москва, 1995. 479 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла : Сборник произведений. Москва, 1990. 368 с.
10. Швейцер А. Культура и этика. Москва, 1973. 344 с.

References:

1. Gegel. Sochineniya. T. XIV. Lekcii po estetike. Kniga tretya [Works. T. XIV. Lectures on aesthetics. Book three]. Moskva : Izdatelstvo socialno-ekonomicheskoy literatury, 1958. 440 s.
2. Dzhehms V. Mnogoobrazie religioznogo opyta [Diversity of Religious Experience]. Sankt-Peterburg, 1993. 420 s.
3. Kant I. Sochineniya v 6 t. [Works in 6 volumes]. Moskva, 1963–1966. T. 4(1). 1965. 544 s. T. 4(2). 1965. 478 s.

4. Moskalets V. P. “Nad-smysl” u lohoterapii beznadiinosti [“Over-meaning” in logotherapy of hopelessness]. *Psykhologhiia i suspilstvo. Ukrainnyi teoretyko-metodolohichniy sotsiohumanitarnyi chasopys*. 2022. №2(84).
5. Moskalets V. P. *Psykhologhiia osobystosti : pidruchnyk* [Personality psychology : a textbook]. Kyiv, 2020. 364 s.
6. Moskalets V. P. *Psykhologhiia relihii : pidruchnyk* [Psychology of religion : a textbook]. Kyiv, 2020. 192 s.
7. Romenets V. A. Postannia kanonichnoi psykhologhii. *Osnovy psykhologhii : pidruchnyk* [The emergence of canonical psychology. Basics of psychology : a textbook] / za red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv, 1996. S. 606–621.
8. Tillih P. *Izbrannoe : Teologiya kultury* [Selected : Theology of culture]. Moskva, 1995. 479 s.
9. Frankl V. *Chelovek v poiskah smysla : Sbornik proizvedenij* [Man in Search of Meaning : A Collection of Works]. Moskva, 1990. 368 s.
10. Shvejcer A. *Kultura i etika* [Culture and ethics]. Moskva, 1973. 344 s.